

ОСОБЛИВОСТІ ІНДУСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

О. АТОЯН
*доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
(Маріупольський державний університет)*

Еволюція — це сходження до свідомості.

Тейяр де Шарден

Право — це філософський айсберг,
ви починаєте вивчати його з вершини
і ніколи не знаєте, до чого дійдете.

Чаба Варга

Створення об'ємної когнітивної карти сучасного правового простору детермінує пошуки нових підходів до дослідження різноманіття правових систем та взаємозв'язків між ними. Тому дослідження традиційних правових культур країн Сходу, що раніше потрапляли до фокусу усвідомлення компаративістів за залишковим принципом, стає дедалі актуальнішим і допомагає подолати європоцентризм у сучасній правовій компаративістиці.

Досліджуючи досвід ефективності/неефективності «звичайних» та змішаних правових систем у контексті актуальних рівнів своєї правової реальності, ми можемо почерпнути важливі уроки. Зважаючи на це, дослідницький інтерес неминуче повертає історико-правова реальність Індії — одна з найбільш дивовижних та повчальних.

Сучасна Індія з її науковими та економічними досягненнями, «вестернізованою» системою управління та конституційним закріпленням прав і свобод громадян демонструє природну адаптивність сучасного індійського суспільства, 83 % якого є носіями індуської правосвідомості.

До кінця XX ст. економіка Індії стала однією з тих, які найшвидше розвиваються в світі. Країна зробила серйозний еволюційний стрибок, перетворившись на яскравий приклад економічного розвитку, ініційованого індустрією знань. За номінальним обсягом ВВП Індія посідає дванадцяте місце в світі, а за обсягом ВВП, перерахованим за паритетом купівельної спроможності, — четверте. За прогнозами економістів, вона може стати одним з головних гравців

© О. АТОЯН, 2012

глобальної інноваційної системи. Динаміка економічного зростання і державна політика підтримки наукоємних галузей чимало сприяють тому, що цей прогноз справдиться. У контексті глобалізації та інтеграції правова реальність Індії спонукає вчених до досліджень і дедалі більше зацікавлює її основних торговельних партнерів — США, Європейський Союз і Китай.

Крім того, за останні сто років духовна практика індуїзму стала невидимою частиною неіндійського простору. Третя релігія в світі за кількістю послідовників (після християнства та ісламу) у другій половині ХХ ст. пододала національні кордони і набула багато прихильників у всьому світі¹. Дедалі частіше до Індії приїздять європейці в пошуках справжніх духовних наставників.

Велична Незнайомка — Індія зачаровує своїми контрастами та протиріччями, багатогранністю правової реальності та правовим плюралізмом, надаючи нам повчальні аналогії.

Сьогодні в Індії проживає 1,22 млрд осіб², за останнє десятиліття населення збільшилося на 181 млн. Згідно з демографічними прогнозами, до 2030 р. Індія буде найбагатолюднішою країною світу. Там налічується 500 народностей і племен, які розмовляють 1652 мовами та діалектами (у тому числі хіндустанці, телугу, біхарці, бенгальці, маратхі, таміли, гуджаратці та ін.) Хоча офіційною мовою є хінді, так само активно використовується англійська мова, а в додатку до Конституції Індії є список вісімнадцяти основних регіональних мов, офіційно вживаних у державному діловодстві. При цьому Індія відрізняється внутрішньою та зовнішньою миролюбністю, можна сказати, що це одна з найбільш мирних держав у світі. Як більше мільярда людей при всьому своєму етнічному та релігійному розмаїтті живуть у стані рівноваги?

Неможливо виявити хоч маленьку частку правової реальності, яка б не відображалася через правосвідомість. Правосвідомість — одне з найбільш складних та фундаментальних питань філософії / теорії / історії права. У межах компаративістики стає особливо помітно, що поняття «правосвідомість» має стійкий термінологічний статус, але нестійке (в силу своєї багатогранності та неоднозначності) семантичне поле. Не заглиблюючись у тонкощі терміна «правосвідомість», акцентуємо увагу лише на його історико-правовій *поліконтекстності* (антропологічній, релігійній, культурно-історичній, соціологічній та ін.).

Індуська правосвідомість — це правосвідомість тих, хто сповідує індуїзм (тавтологія тут передбачена). Сформувалася вона на Індійському субконтиненті — батьківщині індійської та інших стародавніх цивілізацій. Своім корінням індуїзм сягає ведійської, харапської та дравідійської цивілізацій, через що його називають найдавнішою в світі релігією. Протягом більшої частини своєї історії Індія була одним із центрів важливих торговельних шляхів, славилася як духовною культурою, так і матеріальними багатствами, чим приваблювала не лише паломників, а й різних колонізаторів. З ХVI ст. населення піддавалося перманентній колонізації. Мусульманське панування, яке встановилося в Індії у ХVI ст., загальмувало розвиток індуського права, але не правосвідомості. На рівні державно-правової реальності до всього населення підвладних територій

¹ Наприклад, у США в 2001 р. індуїзм сповідували 1,1 млн людей, в Англії, згідно з британською газетою «The Guardian», у 2007 р. — 1,5 млн.

² Якщо точно, станом на 1 жовтня 2012 р. чисельність населення Індії становила 1 224 901 000, тобто 17,5 % всього населення Землі.

суди застосовували норми мусульманського права, в той час як звичаєве право місцевого населення, яке зберігалось в межах індуської правосвідомості, приховано застосовувалося панчаятами¹.

У ході завоювань XVII–XVIII ст. спочатку де-факто, а потім де-юре встановили своє панування англійці, й у першій половині XIX ст. майже вся Індія стала колонією Великої Британії. Англійські завойовники (більш терпимі порівняно з мусульманськими) не перешкоджали застосуванню щодо населення Індії (особливо в сфері приватного права) правових норм, ближчих для його правосвідомості, й не прагнули поширювати на нових підданих тотальну дію англійського права.

Загалом вплив англійців на розвиток індуської правосвідомості був неоднозначним. З одного боку, вони (на відміну від мусульман) *офіційно визнали авторитет індуського права* (надаючи рівного значення мусульманському та індуському праву при розгляді в англійських судах спорів, що не стосувалися інтересів англійців). З іншого — «англійське панування спричинило глибоку трансформацію цього права; внаслідок чого індуське право обмежувалося лише регламентацією вузького кола відносин, тоді як найважливіші сфери суспільного життя потрапляли під вплив нового територіального права, що застосовувалося до всіх громадян Індії незалежно від їх релігійної приналежності» [1; 2].

Саме англійці сприяли активізації праксіологічної складової індуської правосвідомості та виникненню антиколоніального руху. Адже зміни у правовій реальності відбуваються не тільки завдяки вмінню правильно формулювати передові правові ідеї, а й залежно від багатьох факторів, у тому числі від здатності проявляти волю до права, робити вибір, колективно діяти. Яскравою персоніфікацією руху за незалежність Індії від Великої Британії був М. Ганді — духовний лідер нації (до речі, він здобув юридичну освіту в Лондоні), який все своє життя боровся проти насилля.

Особливість індуської правосвідомості виявилася тут у тому, що у боротьбі за незалежність Індії М. Ганді використовував методи ненасильницького опору: зокрема, за його ініціативи індійці вдавалися до бойкоту британських товарів та установ, а також демонстративно порушували низку законів. «Справа не в політичній незалежності Індійської держави, а у відродженні духовної незалежності народу Індії, — казав М. Ганді. — Могутня сила духу, прихована в індійській культурі, дозволить нам знайти власний шлях в історії та досягти єдності та рівноправності з іншими народами. Народ Індії повинен здобути незалежність у своєму серці, й тоді зовнішні утиски будуть безсилями. За допомогою зброї можна на деякий час домогтися незалежності, але неможливо ані стати вільним самому, ані звільнити інших. Англійці не заволоділи Індією — ми їм віддали її. Вони перебувають в Індії не завдяки своїй силі, а тому, що ми утримуємо їх тут» [3, с. 54].

М. Ганді запропонував принципово новий «третій шлях» — шлях ахімси, або ненасильства. Ця ідея мала дієвий вплив на рух прихильників мирних змін. Результатом низки кампаній громадянського спротиву стало мирне повернення незалежності Індії.

¹ Панчайт — (*санскр.* та *хінді* панча — п'ять) — традиційний колективний орган в Індії, рада, що стоїть на чолі касты в цілому або кастової групи в певній місцевості, селі.

Слід уточнити, що ненасильство як метод не є пасивним, це не бездіяльність, а ненасильницька дія. Воно зумовлене не безсиллям, а силою Духу. Це не лише позиція сильних, а й дуже сильна позиція.

Згодом відомий англійський філософ та історик А. Тойнбі зазначив: «Ганді зробив неможливим подальше панування англійців у Індії, але водночас дозволив їм ретируватися гідно і без прихованої ворожнечі. Допмагаючи вийти зі скрутного становища, Ганді тим самим зробив англійцям найбільшу послугу, бо володіти імперією набагато легше, ніж позбутися її». Теоретика і практика ахімси — М. Ганді, який домігся звільнення Індії з-під влади Британської імперії, якого У. Черчилль називав «напівголим факіром», більшість британців в опитуваннях Бі-Бі-Сі 2000 р. назвали «людиною тисячоліття». За даними каталогу Бібліотеки Конгресу США, М. Ганді належить до десятки найдосліджуваніших особистостей у світовій історії.

Індуси (близько 85 % з яких проживали в сільській місцевості та були переважно неграмотні) зуміли пережити англійську та неанглійську колонізацію та зберегти свою правосвідомість та правову культуру. Перший контакт з індуською правосвідомістю вражає. По-перше, величезністю і багатогранністю суб'єкта. Він мегаколективний, неоднозначний за визначенням. За статистикою, в Індії сповідують індуїзм близько 83 %¹ населення, отже, це правосвідомість мільярда людей.

Індуська правосвідомість вражає традиційністю, глибинним зв'язком з корінням, звичаєвим правом. У соціальному контексті індуська правосвідомість у своїй основі є правосвідомістю *селянською*, яка, як правило, детермінована не так раціональним правовим знанням, як навколишньою реальністю та аксіомами життя. Це феномен, похідний від повсякденної соціально-групової психології (емоційного, стихійного, психічного відображення дійсності, результату освоєння як особистого, так і сукупного досвіду спільноти). Цій правосвідомості притаманний синкретизм — поєднання всіх дійсних чи потенційно можливих форм свідомості в одній протоформі, в якій все з усім пов'язане і все одне на одного впливає. Правову реальність селяни не відокремлювали від реальності общинної, сприймаючи не стільки раціонально, скільки ірраціонально. Світ права був для них невід'ємною (ще не виокремленою свідомістю) частиною общинно-селянського світу.

Селянській синкретичній правосвідомості властиві: домінуюча роль психології та колективного несвідомого; спільність та солідаризм, консерватизм і конформізм, значущість традиції та віри. Постійний набір правових смислів, що лежав в основі правовідносин селян, визначений багатовіковим досвідом та закріплений в колективній пам'яті. Селянська правосвідомість, як правило, виражає себе засобами донаукової правової мови.

Індуська правосвідомість пронизана духовністю та релігійністю. Позачасовою її опорою є індуїзм — одна з індійських релігій, яку часто описують як сукупність релігійних традицій та філософських шкіл, що виникли на Індійському субконтиненті та мають спільні риси. Конституція Індії включає в індуїзм також буддизм, джайнізм і сикхізм. Індуїзмом релігію Індостану стали

¹ Індуїстські громади розкидані майже на всіх континентах, що надає індуїзму глобального статусу. Багато індуїстів живе в Непалі (81 % населення) та Індонезії (52 %).

називати європейці, адепти називають її «санатана-дхарма», що в перекладі з санскриту означає «вічний шлях» або «вічний закон».

Індуїзм не може розглядатися як «категорія» в класичному розумінні цього слова. Не будучи єдиною релігією, він є сімейством релігій та традицій. На відміну від авраамічних релігій індуїзм не мав свого засновника, в ньому відсутня уніфікована система вірувань і загальна доктрина. Немає в ньому і централізованого органу управління. Незважаючи на це, він має унікальну форму і риси, що виокремлюють його в окрему релігію [4]. Індуїзм часто порівнюють з баньяновим деревом, яке постійно пускає нові корені, що з часом перетворюються на стовбури, які також пускають пагони. Цей приклад наочно показує не лише різноманітність індуїзму, а й взаємозв'язок, який існує між його різними течіями.

Індуси переконані, що закон існує вічно, а не встановлюється владою, яка постійно змінюється, ця ідея глибоко вкорінена в їхній правосвідомості. Як у нормах самого індуїзму як релігійної системи, так і в світському індійському законодавстві немає настанов, що пов'язують належність до індуїзму з етнічними критеріями.

Юридичне визначення індуїзму дав Верховний Суд Індії 1966 р. З уточненнями, внесеними 2 липня 1995 р., воно включає сім основних ознак:

1) «шанобливе ставлення до Вед як до вищого авторитету в релігійних та філософських питаннях»;

2) наявність духу терпимості до інших поглядів, яка впливає з визнання того, що істина багатогранна;

3) визнання космічного «великого світового ритму» (величезних періодів творення, збереження і руйнування Всесвіту, які сліднують один за одним у нескінченній послідовності), уявлення про який поділяють всі шість основних систем індуїстської філософії;

4) віра в переродження (реінкарнацію) і попереднє існування душі (індивідуальної духовної сутності);

5) визнання того, що звільнення (з «кола перевтілень») можна досягти різними шляхами;

6) усвідомлення як рівноправних можливостей «ідолопоклонства і заперечення шанування видимого образу богів»;

7) розуміння того, що на відміну від інших релігій індуїзм не пов'язаний з визнанням певного набору філософських постулатів [5, с. 14].

Ані до ознак індуїзму, ані до переліку критеріїв, яким повинен відповідати послідовник індуїзму, Верховний Суд Індії не включив жодних національно-етнічних критеріїв. Приналежність до общини індусів не є ані етнічною, ані національною. Отже, індуська правосвідомість — це швидше правосвідомість етосу, ніж етносу.

Релігійний плюралізм — альфа і омега індуїзму. Індія — єдина держава в світі, де безліч релігій (індуїзм, іслам, християнство, сикхізм, буддизм, джайнізм, іудаїзм і зороастризм) існують без утисків та агресії з боку влади. Індуїзм, як губка, вбирає в себе нове — ця властивість потужна й досі. Він інтегрує будь-який «матеріал» в свою модель світу, нічого не пригнічуючи, не відкидаючи, об'єднуючи все в єдину систему, в якій, якщо придивитися, живуть собі трохи видозмінені, але цілком пізнавані риси, принесені з далеких епох і країн. З ведичної міфології, яка нашарувалася на доарійську основу, виростає ця

поліморфна система, навколо якої будується вся наступна (в тому числі й правова) культура Індостану.

«Якщо ми розуміємо, якими є домінанти духовності народу, конкретної культури, — пише В. Малахов, — тоді стає зрозумілим і те, які ідеї панують і неодмінно повинні виконувати системоутворювальну роль у реальній, а не дистильованій правосвідомості. В своїй сукупності ці ідеї виражають «дух» конкретного права, є своєрідним «смысловим наповнювачем» певних суспільних відносин» [6, с. 330–331]. В індуїзмі є кілька основних понять, без яких розуміння індуської правосвідомості неможливе в принципі: дхарма, карма та ахімса. Це свого роду ключі до розуміння індуської правосвідомості.

«Дхарма» буквально перекладається з санскриту як «те, що утримує або підтримує». Цьому поняттю складно знайти еквівалент в інших мовах. Це філософський, релігійний і навіть правовий термін, який залежно від контексту може означати: «закон», «принцип», «шлях», «моральні засади», «обов'язок», «призначення», «універсальний закон буття», «Вселенський Закон» тощо. В Упанішадах дхарма розглядається як вселенський закон, порядок речей, гармонія, істина, які виявляються з Брахмана (Творця). Дхарма є керівним моральним принципом у Всесвіті. Це не просто закон або основа — це споконвічна істина. Дхарма — це Найвища Реальність, яка проявляється як Сила, що лежить в основі всієї Світобудови (Всесвіту/Природи) і підтримує гармонію у світобудові.

Інакше кажучи, під словом «дхарма» розуміють Вищий Закон, виконання найвищого обов'язку, праведний (духовний) шлях, Вищу Істину. В індуїстському суспільстві дхарма є релігійно-моральною доктриною про права та обов'язки кожного індивіда. Дхарма — це сукупність встановлених норм і правил, дотримання яких необхідне для підтримки космічного порядку. В загальному розумінні вона має певну схожість з дао і даосизмом. Люди, що живуть у згоді із засадами дхарми, здатні досягти нірвани.

Дхарма — це слідування Закону і самодисципліна на чотирьох рівнях: перший — Вішва-Дхарма — суворе дотримання законів Природи/Бхагавана (Бога). Другий рівень — Деша-Дхарма — суворе дотримання законів нації (країни) і за буквою, і за духом. Неплатники податків, порушники правил дорожнього руху, будь-які злочинці порушують цей вид дхарми. Слово «Деша» можна також перекласти як «суспільні закони», визначені способом життя і суспільними правилами, які засновані на писаннях або традиціях (наприклад, на Ведичних писаннях). Третій рівень — Кутумба-Дхарма — це обов'язки щодо своєї сім'ї/предків (йдеться про весь рід та власну родину, як мінімум). Необхідно зберігати чистоту сімейних взаємовідносин і обов'язково піклуватися про дружину, дітей, батьків. Четвертий рівень — Сва-Дхарма — це обов'язок стосовно себе, зокрема, щоденна турбота про чисту їжу, чистоту свого розуму і думок, духовну практику тощо [7, с. 169–170].

«Дхарма не є вираженням індуїстської моралі в повному обсязі, і цим вона відрізняється від фікху, який беззастережно панує в мусульманському суспільстві. Ще меншою мірою, ніж фікх, вона може розглядатися як «право» у власному розумінні слова. Дхарма — це швидше проста модель, що допускає відхилення і потребує гнучкості в душі реалізму і терпимості, які є характерною рисою індуїзму» [8, с. 330]

Стійкою протилежністю дхарми є адхарма (не-дхарма) — санскритський термін, що перекладається як «неправедність», «аморальність» та залежно від контексту, як «неправильний», «поганий», «порочний» тощо. Адхарма — це відсутність добродетності та зло, рівнозначне беззаконному бажанню. Розрізняють три причини адхарми: скоєння осудних вчинків, нескоєння приписаних, нехтування обов'язками [9]. Поведінка індивіда у певному сенсі зумовлюється тим, яка диспозиція переважає в його правосвідомості — добродетельна або недобродетельна. Адхарма суперечить законам буття. Вона не існує сама собою, це заперечення законів дхарми, дія наперекір своїй внутрішній природі. По суті, адхармою є всі дії, що суперечать індивідуальній дхармі людини. Іншими словами, дотримуючись етичного закону, ми виконуємо Закон космічний...

З дхармою зливається карма і кожна з її незліченних сансар. Це також ключова ідея для розуміння індуської правосвідомості. Карма (санскр. कर्म, палі — причина-наслідок, відплата, від санскр. कर्मन् — справа, дія, праця) — одне з центральних понять в індійських релігіях та філософії, всесвітній причинно-наслідковий закон, згідно з яким праведні або гріховні дії людини визначають її долю, пережиті страждання або насолоди. Карма лежить в основі причинно-наслідкового ряду, який називається сансарою, і застосовується в основному для розуміння зв'язків, що виходять за межі одного існування [9].

Поняття карми сягає своїм корінням ранніх Упанішад, згідно з якими всі живі істоти несуть відповідальність за свої дії та їх наслідки (свою карму), за своє визволення з кругообігу народження та смерті. Закон карми робить людину відповідальною за своє життя. Означаючи «дію» або «діяльність», карма і в широкому сенсі уособлює універсальні принципи причини й результату, діяльності та її наслідків, дії та воздаяння, які повсюдно присутні в житті. У священних писаннях індуїзму карма поділяється на три види: санчіта (накопичена), прарабдха (та, що приносить плоди) і кріянама (та, що накопичується зараз). «Подібно до того, як певна душа поступово переходить з тіла дитини в тіло юнака, а потім — старого, після смерті вона переходить в інше тіло. Того, хто усвідомив свою духовну природу, не бентежить така зміна» [10, с. 213].

Карма об'єднує поняття свободи волі та долі. Але карма не є долею: люди діють відповідно до свободи волі, створюючи свою власну долю. Будь-який врожай — результат того, що було посіяно, якщо ми сіємо добро — пожнемо добро, сіємо зло — пожнемо зло. Доля — це не те, що людина могла зробити, а результат того, що вона насправді зробила. Карма не є покаранням або відплатою, а природним наслідком діяльності людини. У Махабхараті йдеться, що як теля завжди знайде свою матір на пасовищі серед сотень корів, так і карма знайде людину. Концепція загального, нейтрального і безпомилкового закону карми безпосередньо пов'язана з реінкарнацією, особистістю індивіда, його рисами, сім'єю, місцем у житті. Справжнє для індуса — це наслідки дій, які були вчинені ним у минулому.

Ахімса — третя найважливіша ідея для розуміння індуської правосвідомості. У перекладі з санскриту слово означає поведінку та образ дій, при яких першою вимогою є не заподіяти шкоди — ненасильство. Ахімса визначається як поведінка, що приводить до зменшення зла в світі, спрямована проти зла, а не проти людей, що його творять (відсутність ненависті) [11]. Індуїсти дотримуються принципу ахімси та поважають життя у всіх його виявах, вірячи, що

всі живі істоти за своєю природою духовні та є частками або іскрами Бога. Саме з поваги до інших живих істот багато індуїстів дотримуються вегетаріанства (загальна кількість, за різними підрахунками, становить від 20 до 42 % загальної кількості жителів. Невегетаріанці вживають невегетаріанську їжу вкрай рідко, і лише менше 30 % роблять це регулярно). *«Для мене ненасильство, — писав М. Ганді, — не просто філософська категорія, це закон і сутність мого життя. ...Ахімса — основа для пошуків істини. Пошуки ці марні, якщо вони не ґрунтуються на ахімсі. Всі ми з одного тіста, всі ми діти одного Творця, і божественні сили в нас безмежні. Зневажати людську істоту — означає зневажати ці божественні сили і тим самим завдавати зло не тільки цій істоті, а й всьому світу. Для мене завжди було загадкою, як можуть люди вважати для себе почесним приниження ближнього»* [3, с. 57].

Дхарма, карма і ахімса — це не абстрактні ідеї для «посвячених», вони глибоко вкорінені в індуській колективній правосвідомості. Індія — країна з низьким рівнем насильства та злочинності. Вбивства, грабунки та бандитизм там вкрай рідкісні явища, хоча спостерігається високий рівень шахрайства та корупції. У світових рейтингах зі злочинності (кількості вбивств) Індія посідає 26-те місце¹. Винятком є лише деякі індійські штати (Кашмір, Ассам), де бувають конфлікти на релігійному ґрунті або відкриті вияви міжобщинної ворожнечі. На дорогах Індії, за нашими мірками, панує повний хаос, водії їздять не стільки за правилами, скільки інтуїтивно: у 2008 р. в ДТП там загинуло 118 000 осіб (найбільший показник у світі, і це при тому, що в Індії один з найнижчих показників за кількістю машин на душу населення).

Будь-яке «я» завжди перебуває у системі «ми». В Індії, країні глибоких обцинних традицій, це яскраво виражено. Індивідуальна правосвідомість індуса швидше інтерсуб'єктивна, ніж суб'єктивна. Вона глибоко закорінена в колективну правосвідомість. Для індуса існує безліч варіантів побудови власного життя (марга — «шлях», «метод»); виявляючи свободу волі, обирати в Індії можна майже все, що пов'язане з духовним досвідом і практикою, але не можна вибрати собі місце в житті, не можна обрати варну. Модель світу, яка нерозривно поєднала вищі закони світобудови з етичними законами суспільства, створила і власний, унікальний соціум, стрижень якого — варно-кастовий устрій.

Терміни «варна» і «каста» не тотожні, вони відрізняються значенневими відтінками. «Варна» в перекладі з санскриту означає «якість, колір, зовнішність» і належить до поділу давньоіндійського суспільства на чотири основні стани: брахмани — жерці, вчені, подвижники; кшатрії — воїни, правителі; вайшії — землероби, ремісники, торговці; шудри — слуги, наймані працівники. «Каста» — слово європейське (нім. *kaste* або фр. *caste* від порт. *casta* — «походження», спочатку — «чиста порода»), термін, який використовується в першу чергу для основного поділу індуського суспільства, але також для позначення будь-якої соціальної групи, що дотримується чітко визначених норм групової поведінки і не допускає чужинців в свої ряди.

¹ Для порівняння, за даними на 2005 р. Росія посідає 5-те місце, «найвбивча» країна — Колумбія (0,618 вбивств на 1000 осіб на рік) посідає 1-ше місце, на останньому (62-му) місці — Катар (0,001).

Суперечки про те, чи є варно-кастова система невід'ємною частиною індуїзму, заснованою на священних писаннях, чи застарілим соціальним звичаєм, тривають досить давно, але суті справи не міняють. У «Законах Ману» йдеться: «Заради процвітання світів Брахма створив зі своїх вуст, рук, стегон і ступень брахмана, кшатрія, вайшію та шудру... А для збереження всього Всесвіту він встановив особливі заняття» [12].

З часом з простої, нехитрої системи чотирьох варн утворилася складна багаточасарова система, яка вибудувала суворий порядок прав і обов'язків різних соціальних груп одна щодо одної. Безліч самостійних ендогамних каст (джаті) відокремлені невидимими межами варни. Ні мусульманська навала, що закінчилася формуванням імперії Моголів, ні встановлення британського панування не похитнули фундаментальних засад кастової системи.

Хоча Конституція Індії проголошує «заборону дискримінації за релігійною, расовою, кастовою приналежністю, статтю або місцем народження» (ст. 15), у правовій реальності Індії правовий статус особистості багато в чому залежить від приналежності людини до тієї чи іншої касты. Індивідуальна індуська правосвідомість визначається традиційною варно-кастовою.

Ми думаємо, що буття характеризує правосвідомість, а з погляду індусів, вона є правовим буттям. Традиційно кожна каста чи підкаста дотримується своїх власних звичаїв, з моменту народження визначаючи інваріанти правосвідомості та задаючи алгоритми поведінки. «Ідея «суб'єктивних прав», звичайно, чужа дхармі; її стрижень — комплекс обов'язків... Вони досить суворі та варіюються залежно від поведінки індивідів та віку, якого вони досягли» [8, с. 332]. У кожній касты своя дхарма і карма, свій рівень правосвідомості. Правосвідомість брахмана, кшатрія, вайшії та шудри не однакою. Віра в реінкарнацію спонукає кожного з них дотримуватися норм і правил своєї касты, оскільки гарантує (в їхньому розумінні) можливість в майбутньому житті народитися в більш високій касты.

Діапазон варно-кастової правосвідомості вкрай широкий: від правосвідомості брахманів до правосвідомості так званих «недоторканих». Найвищий щабель в кастовій ієрархії посідають ті, хто володіє Словом, а саме брахмани. Згідно з традицією вони перевершують навіть царів, які належать до касты кшатріїв — воїнів та керівників. «Авторитет дхарми ґрунтується не на звичаї, — пише Р. Давид, — а на пошані до тих, хто створив ці правила, давніх мудреців, яким було дано бачення суспільного порядку» [8, с. 332].

Пряма учнівська наступність в Індії глибоко шанується. Справжніх духовних людей будь-де дуже мало, але в Індії їх більше, ніж деінде, це країна аватарів, махатм і лам. Великі мудреці — «посередники» далекої давнини — живі носії живої традиції. В Індії святих і мудреців шанують більше за чиновників та олігархів, вважаючи, що своїм служінням ці першопрохідці свідомості роблять для суспільства набагато більше, ніж інші верстви населення, найбільш істотно уособлюючи «Дух у світі та світ у Дусі» і спонукаючи інших до співчутливого і мирного способу життя. На цьому рівні правосвідомості більша глибинність і висока реальність. Це правосвідомість священної єдності. Там вирішення всіх конфліктів.

Санньяси, садху, свамі (так в індуїзмі називають ченців) високо поважають в індійському суспільстві, незалежно від того, живуть вони в монастирях або мандрують, покладаючись лише на Бога в забезпеченні тілесних потреб.

Нагодувати мандрівного санньясина або надати йому яку-небудь іншу допомогу вважається дуже набожним вчинком, а для сімейних людей до того ж є обов'язком. Вони ж у свою чергу підтримують своїм співчуттям та милосердям будь-яку людину — бідну чи багату, добродію або лиходія, вважаючи, що в душі кожної людини є божественний вимір і кожен має можливість сягнути цієї глибини, пройшовши крізь кілька нашарувань помилок. Духовна складова (саме духовна, а не релігійна), яка лежить в основі релігійного і правового плюралізму, є найважливішою особливістю індуської правосвідомості.

У просторі свідомості кожної варни існують різні рівні, потоки і стани правосвідомості, і жодна варна тут не виняток. Століттями із середовища брахманів (сьогодні вони становлять близько 2–5 % населення Індії) виходили не лише священнослужителі та ченці, а й науковці, вчителі, іноді — судді та чиновники. У сучасній Індії в деяких районах брахмани займали до 75 % всіх більш-менш важливих державних посад.

На відміну від брахманів, що підтримують найвищий рівень усвідомлення духу права, для кшатріїв (санскр. «владний, благородний») характерна правосвідомість державних людей. Саме з цієї варни в Стародавній Індії зазвичай обиралися монархи. «Закони Ману» наказували царю поважати брахманів, що знають Веди, і діяти за їхніми порадами [12, VII, 37]. Дхарму кшатріїв становлять: захист слабких, встановлення закону і порядку в світі, і для цього їм надані особливі права. Суб'єктам цього рівня правосвідомості властиві силові алгоритми поведінки, по суті, вони єдині з усіх варн, хто володіє правом карати (аж до вбивства) тих, хто «не шанує дхарму», хто відходить від правильної соціонормативної поведінки своєї варни. Традиційно носити зброю могли тільки кшатрії, інші «двічінароджені» могли братися за зброю лише у випадку, коли для них «настає час лиха» [12, VIII, 38]. Кшатрію пробачається гнів та інші вияви пристрастей, оскільки це необхідність при виконанні їхнього обов'язку.

Правосвідомість кшатрія відрізняється державницькими цінностями та мотиваціями, а отримання статусу «правителя» передбачає набір таких рис, як честолюбство і правдивість, сила і вміле поводження зі зброєю, витривалість та мужність. Володіючи ними, кшатрій за будь-яких обставин зобов'язаний захищати брахманів, старих, дітей, жінок, хворих, а також кожного, хто не в змозі сам себе захистити і просить його допомоги. До речі, рівень довіри до державної поліції досить високий, в екстрених ситуаціях прийнято звертатися саме до неї (і далеко не у всіх індійських штатах приватна охорона має право носити зброю).

Вайшії (санскр. «відданість, залежність») — представники третьої за значимістю варни, що складалася з землеробів, торговців, крамарів і лихварів. Ці касты визнають вищість брахманів, але не обов'язково показують таке ставлення до кшатрійських каст. Основним заняттям сучасних вайшіїв є торгівля та банківська справа, вони прагнуть триматися подалі від фізичної праці, але іноді включаються в управління господарськими справами, безпосередньо не беручи участь в обробці землі. Природно, що правосвідомість людей, орієнтованих на одержання прибутку, відрізняється від інших і має окрему специфіку. Але в індуському розумінні люди грошей не можуть бути вище людей знань, брахман завжди вище вайшії.

Основне трудове населення Індії — шудри та так звані «недоторканні» — найчисленніші суб'єкти варно-кастової правосвідомості. Це своєрідні нижні щаблі у кастовій правосвідомості. В «Законах Ману» йдеться про те, що «тільки одне заняття владика вказав для шудр — покорне служіння трьом першим варнам». «Чисті шудри» — переважно селянська каста, завдяки своїй численності та володінню значною частиною місцевих земельних угідь у багатьох районах відіграє важливу роль у вирішенні соціальних та політичних питань. Окремі індивіди з «чистих шудр» можуть виступати орендарями ділянок у брахманів, поміщиків, торговців. Правосвідомість цих людей перебуває в колі сенсів виживання.

Нижче всіх у соціальній ієрархії — так звані «недоторканні», які не належать до чотирьох варн. Група «недоторканих» виникла в глибоку давнину з місцевих племен, що не належали до суспільства аріїв, які завоювали Індію, і хоча ті часи вже давно минули, досі чомусь вважається, що «навіть тінь їх здатна осквернити висококастового». «Недоторканні» поділяються за традиційними видами діяльності та місцем проживання. Ті, чия професія потребує фізичного контакту з клієнтами (перукарі, прачки тощо), обслуговують членів інших каст, а гончарі або ковалі працюють для всього села, незалежно від того, до якої касті належить клієнт. І хоча виконувана ними робота важлива для всіх, вони вважаються недоторканими (що з боку виглядає досить дивно). Зараз ця категорія становить 18–19 % населення Індії.

Цілком природно, що кастова дискримінація викликає нерозуміння та піддається критиці. Боротьба за права «недоторканих» — особлива тема в історико-правовій реальності Індії. Б. Р. Амбедкар, що очолив цю боротьбу в 1930–40-ві рр., назвав недоторканих далітами (пригнобленими), а М. Ганді запропонував евфемізм «хариджани» («божі діти»), який набув широкого розповсюдження. Б. Р. Амбедкару вдалося домогтися закріплення ще в законах колоніальної Індії, а потім і в Конституції незалежної Індії 1950 р. системи, згідно з якою за членами каст, занесених в особливий список («спискові касті»), закріплювалися квоти вакансій на державну службу, місця в законодавчих органах та вищих навчальних закладах. Практика недоторканності за Конституцією заборонена, а дискримінація за кастовим принципом вважається кримінальним злочином.

Однак скасувати одним розчерком пера те, що існувало століттями і закріплено в паттернах правосвідомості, вельми складно. Правові упередження не сприяють правому звільненню.

Вважається, ніби хариджани продовжують осквернювати членів «чистих» каст, навіть якщо вони давно залишили свої кастові заняття й займаються нейтральною діяльністю, наприклад, землеробством. І хоча в сучасній реальності (в умовах великого міста, зокрема), недоторканий, взаємодіючи з іншими, «не осквернює їх своєю тінню», в його рідному селі недоторканність невід'ємна, чим би він не займався. Розуміючи це, М. Ганді прагнув добитися припинення дискримінації недоторканих не лише за допомогою світських законів, а й на рівні колективної правосвідомості, постійно доводячи, що інститут недоторканності суперечить індуському принципі єдиності, а недоторканні — такі ж рівноправні члени суспільства, як інші індійці. «Можливе для одного — можливе для всіх» — найдемократичніший заповіт М. Ганді.

При всьому тому, що рівні правосвідомості представників різних каст відрізняються та контрастують один з одним, кастова правосвідомість виявляється як єдине ціле. Будучи ендогамними, каста і підкаста є спадковими групами. Незважаючи на обмеження прямих контактів, вони тісно взаємопов'язані й перебувають у постійній взаємодії. Їх функції швидше є взаємодоповнюючими, ніж конкурентними. Наприклад, у боротьбі проти беззаконня (адхарми), борець-кшатрій зобов'язаний карати і навіть вбивати, в той час як ахімса (ненасилля) — один з головних моральних постулатів. Брахману не зберегти ритуальної чистоти без «недоторканного» прибиральника нечистот, а останньому не заробити на життя без обслуговування вищих каст — інші заняття заборонені. Аскет-санньясі не торкнеться грошей, а вайшія шанобливо цілує рупію, отриману від першого ранкового покупця: примноження добробуту — його кастова дхарма. Ця взаємодія нагадує мережу складного плетіння, непридатність якої може спричинити розрив будь-якої комірки.

У кастовій системі відбуваються постійні зміни: каста поділяється на підкаста, дрібні каста зливаються, але загальна структура зберігає вражаючу стабільність — від немислимо далекого минулого до сьогодення. Стійкість цього унікального (зі знаками плюс та мінус) феномена базується на фундаментальних концепціях індуїзму: дхарми, карми і сансари. Віра в ці постулати, з одного боку, дає кожному відчуття свого «заслуженого» місця в житті, з іншого — впевненість у можливості його поліпшення в одному з наступних життів, тим самим «усуваючи» соціальний протест і сприяючи стабільності суспільства [13; 14].

В Індії говорять, що каста завжди очевидна, як очевидні краса або потворність. І хоча законодавчих бар'єрів між кастами немає, вони продовжують зберігатися незримо в паттернах правосвідомості, детермінуючи традиційні алгоритми правової поведінки.

У сучасній Індії безліч каст. Востаннє відомості про їх кількість були опубліковані 1931 р. (3000 каст). Але ця цифра не обов'язково включає всі місцеві підкаста, які функціонують як самостійні соціальні групи. Як організуюча основа суспільства каста характерна для всієї Індії, але лише невелика кількість трапляється повсюдно. Соціологи дедалі частіше наводять дані про те, що в сучасному індуїстському суспільстві система варн має суттєву гнучкість і не заслуговує всієї критики щодо соціальної дискримінації, якій її піддають.

Нинішні каста (джаті) — щось середнє між політичними партіями, профспілками та об'єднаннями однодумців. Відчуваючи себе членом своєї каста, звичайний індуус почувається захищеним у мільярдному конгломераті співвітчизників. Основний суб'єкт індуської правосвідомості переконаний, що «заслугує» народитися і мати своє місце в тій чи іншій касті, високий чи низький статус у суспільстві належить йому за законом карми. Як член певної каста він має в своєму розпорядженні набір невід'ємних прав і знає, що в разі їх порушення може розраховувати на захист і підтримку, якщо тільки сам їх не порушує. Саме як член каста він відчуває правову захищеність. Панчяат завжди поруч. Все привселюдне. Більше того, індуус переконаний, що суспільство ніколи не зазіхало і не зазіхатиме на його кастові права, а перехід в іншу касту залежить від того, наскільки він виконає свою дхарму, адже його правовий статус захищений загальноприйнятим та загальновизнаним давнім законом.

Алгоритм поведінки щодо своїх і чужих, сформований в дитинстві, для нього природний, як дихання.

Оскільки кастовий розподіл, на думку індусів, має божественне походження, його відміна викликає у них великий сумнів (аналогічно засумнівалися б і християни, якби їм, до прикладу, запропонували скасувати поділ на праведників та грішників). «Законодавець може розчерком пера ліквідувати режим каст..., але не може за один день змінити звички та світогляди, які мають одвічні корені та пов'язані з релігійними віруваннями. 80 % індусів, що живуть у селах, зовсім не визнають нових законів, вони продовжують жити так, як жили їхні предки; управління ними та правосуддя здійснюються поза офіційними органами, на підставі традиційних і добре відомих їм інститутів» [8, с. 330].

Незважаючи ні на що, більшість індусів не хоче повністю відмовлятися від кастової системи, вважаючи її необхідною вже через те, що вона існує. Крім того, не варто забувати про зацікавленість у цьому політиків: загальне виборче право і потреба в підтримці електорату надають нову значимість корпоративному духу і внутрішній згуртованості каст, внаслідок чого інтереси останніх стають важливим чинником під час виборчих кампаній. Не слід відкидати й зацікавленість самої держави, адже в історико-правовій реальності Індії ніколи не було великих соціальних потрясінь, таких, як селянські війни та революції. Позиція уряду Індії в цьому питанні вирізняється неоднозначністю.

Складові індуської правосвідомості, розглянуті окремо, можуть здатися суперечливими і навіть несумісними, але ніякого краху не відбувається, все функціонує. Головна загадка цієї правосвідомості — система множинних взаємодій.

Індуська правосвідомість вражає поєднанням, здавалося б, непоєднуваного: синкретизму і відкритості водночас. Для суб'єктів цієї правосвідомості цілком нормально, що у правовій реальності Індії співіснують індійське, індуське та мусульманське право. На відміну від індуського права індійське (становлення якого відбувалося в період, коли країна перебувала під управлінням Англії) — це національне право, сукупність норм, що діють на території всієї держави. Норми індійського права обов'язкові для громадян, які проживають в Індії, незалежно від їх національності та релігії. Тим не менш, індуське право, надзвичайно авторитетне для більшості населення, продовжує відігравати важливу роль. «Індуське право — це не право Індії, так само як право мусульманське — не те саме, що право держав з мусульманським населенням. Індуське право — це право громади, яка в Індії та інших країнах Південно-Східної Азії сповідує індуїзм» [8, с. 330]. Змішана правова система та наявність декількох правопорядків у одній державі індуїстів-індуїстів зовсім не бентежить.

Індуська правосвідомість вражає справжнім плюралізмом і пластичністю, результати яких виявляються в різних сферах правової реальності. Наприклад, у конституційному праві індуїсти прагнули «навчитися всьому» у всього світу. Чинна Конституція Індії (найбільший за обсягом Основний Закон у світі) вельми еклектична і поєднує в собі конституційно-правові традиції Великої Британії з окремими положеннями Конституцій США, Ірландії, Канади, Австралії, СРСР, Японії та деяких інших країн. Будучи дуже гнучкою (передбачає дуже простий порядок внесення поправок), Конституція Індії перебуває в резонансі зі змінною правовою реальністю. З моменту набрання чинності

(1950 р.) до неї додано близько 80 нових статей, вилучено близько 20, всього відбулося 500 різних змін і доповнень тексту.

Також вражає багатовікова спадкоємність та адаптивність цієї правосвідомості. Збереження своєї основи при досить гнучкому використанні чужого. «Поруч з сучасною Конституцією Індії, в якій проголошено «демократичний», «світський» характер незалежної республіки, з сучасними нормами законів та судовими прецедентами в країні діє й традиційне, релігійне право, до того ж у двох формах — офіційно визнаних принципів, інститутів і норм персонального права індусів, мусульман та інших релігійних громад (в основному в сфері шлюбно-сімейних відносин), та офіційно не визнаних, общинних, кастових правових звичаїв, що здавна склалися. Характерною рисою індійської правової культури залишається не лише діяльність традиційних кастових, панчаятних судів, рішення яких часто суперечать нормам загальнонаціонального державного права, а й дія архаїчних консервативних звичаїв і звичок, що обмежують конституційні права перш за все «слабких верств індійського суспільства», до яких за Конституцією Індії 1950 р. належать представники так званих «недоторканих каст», індійські жінки та діти» [15].

З першого погляду, здається, що в просторі індуської правосвідомості все змішано і переплутано, але при більш ґрунтовному осмисленні стає зрозуміло, що там все дивним чином взаємопов'язане та врівноважене. У просторі цієї правосвідомості існує якесь оптимальне рішення класичної антиномії Змін та Постійності. З усіх важливих доктрин, пов'язаних з рівновагою, цю найлегше зрозуміти: зміни є сталістю, постійність гарантовано змінами, і якби щось припинило змінюватися, воно розпалося б на частини. Це правосвідомість рівноваги. Її можна сприймати як повчальну притчу, яка ілюструє максимум: «Зміни є Постійністю».

Як індуїзм є уособленням релігійного плюралізму та сімейством різних релігійних традицій, філософських систем і вірувань, заснованих на монотеїзмі, політеїзмі, пантеїзмі, монізмі та навіть атеїзмі, так й індуська правосвідомість при всій своїй традиційності, надзвичайно плюралістична і пластична. У просторі свого еволюційного розвитку вона пройшла крізь безліч переломних моментів і зуміла *інтегрувати* як свої глибинні релігійно-правові традиції, так і нові рівні розуміння іноземних норм (світських та релігійних), залишаючись при цьому тою ж, абсолютно особливою індуською правосвідомістю.

Вона поєднує в собі безліч потоків, рівнів і станів, які завжди переплітаються, часто накладаються один на одного, але жоден з них не можна обійти, і кожному знаходиться місце в багатовимірному і багаторівневому просторі індуської правосвідомості. Можна сказати, що це космогонічна правосвідомість. Правосвідомість «до виросту», де час і простір дійсно нерозривні...

Незважаючи на множинну різноманітність, індуська правосвідомість досить цілісна. В її межах спонтанно поєднуються архаїчне й сучасне, духовне та світське, релігійне та буденне, своє і чуже, одиничне і багатоманітне, демонструючи нам доцільне поєднання як давньої мудрості, так і сучасного правового знання.

В індійській правовій реальності домінують швидше архефакти (створене Духом), ніж артефакти (створене людиною). Дхарма важливіша за кодекси. Якщо запитати європейця, де свідомість, здивувавшись питанню, він покаже на голову; відповідаючи на це ж питання, не менш здивований індус прикладе

руку до серця. Індуська правосвідомість — правосвідомість серця. Вона більш ірраціональна, ніж раціональна, краще розуміє мову почуттів та символів, ніж мову думок та концепцій. Індус знає, що поки він прислухається до голосу, який лунає всередині, йому нічого боятися.

Дхармачакра (санскр. «колесо дхарми», «колесо закону») — символ дхарми, традиційно зображується у вигляді стилізованого колеса з п'ятьма, шістьма або вісьмома спицями, присутній в гербі Індії і є центральним мотивом національного прапора. Колесо — символ цілісності. Центр колеса — місце, де зараз створюється майбутнє через трансформацію минулого. Колесо Дхарми з його рівновагою, гармонією та всезілющими парадоксами навряд чи може бути зрозуміле на рівні повсякденної правосвідомості, оскільки навіть наймудріші з мудрих не знають всіх його секретів. Воно обертається незалежно від того, що ми думаємо про нього. Колесо Дхарми описує коло і кінець поєднується з початком. Виконуючи моральний закон, ми виконуємо закон Всесвіту...

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Derrett J. D.* Introduction to Modern Hindu Law. — Bombay, etc. : Oxford University Press, Indian Branch, 1963.
2. *Derrett J. D.* The Administration of Hindu Law by the British // Comparative Studies in Society and History. — 1961. — Vol. IV. — No. 1.
3. *Ганди М. К.* Моя Жизнь. — М. : Наука, 1969.
4. *Кнотт К.* Индуизм. — М. : Весь мир, 2001.
5. *Иваненко С. И.* Вайшнавская традиция в России : история и современное состояние. — М. : Философская книга, 2008.
6. *Малахов В. П.* Правосознание : природа, содержание, логика. — М., 2001.
7. *Шербатский Ф. И.* Центральная концепция буддизма и значение термина дхарма // Шербатский Ф. И. Избранные труды по буддизму. — М. : Наука, 1988.
8. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. — М. : Междунар. отношения, 1996.
9. *Падартха-дхарма-санграха.* Прашастапады (фрагменты) // Восточная философия. — М., 1997.
10. *Бхагавад Гита* / под ред. Б. Р. Шридхара Свами. — Дели ; М., 2004.
11. *Литман А. Д.* Современная индийская философия. — М. : Мысль, 1985.
12. *Законы Ману* / пер. С. Д. Эльмановича, провер. и испр. Г. Ф. Ильиным. — М. : Наука, 1992.
13. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация. Философия. Наука. Религия. — М., 1980.
14. *Куценков А. А.* Эволюция индийских каст. — М., 1983.
15. *Крашенинникова Н. А.* Специфические черты правовой культуры Индии : история и современность [Электронный ресурс] // Режим доступа : http://lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2010/002_Sekcii_russ//Krashennnikova_sekcia_4.pdf

Атоян О. М. Особливості індуської правосвідомості в контексті сучасного правового простору

Анотація. У статті аналізуються особливості багатогранної та плюралістичної індуської правосвідомості, яка у просторі свого розвитку зуміла інтегрувати як свої глибинні релігійно-правові традиції, так і нові рівні розуміння іноземних норм (світських та релігійних). Найважливішою особливістю є духовна складова і вкоріненість в колективній правосвідомості таких ідей, як дхарма, карма та ахімса.

Ключові слова: правосвідомість, правовий простір, індуїзм, правовий плюралізм, дхарма, карма, адхарма, ахімса, варна, каста, дхармачакра.

Атоян О. Н. Особенности индусского правосознания в контексте современного правового пространства

Аннотация. В статье анализируются особенности многогранного и плюралистического индусского правосознания, сумевшего в пространстве своего развития интегрировать как свои глубинные религиозно-правовые традиции, так и новые уровни понимания иноземных норм (светских и религиозных). Важнейшей особенностью является духовная составляющая и укорененность в коллективном правосознании таких идей, как дхарма,

карма и ахимса.

Ключевые слова: правосознание, правовое пространство, индуизм, правовой плюрализм, дхарма, карма, адхарма, ахимса, варна, каста, дхармачакра.

Atoyan O. Distinctive Features of Hindu Law Consciousness in the Context of the Contemporary Legal Space

Summary. The article is devoted to the distinctive features of manifold and pluralistic Hindu law consciousness, which had been successful to integrate in its development deep religious and legal traditions as well as new level of foreign norms understanding (secular and religion ones). Its most important feature is the spiritual part and rootedness in the collective law consciousness of such ideas as dharma, karma, and ahimsa.

Key words: law consciousness, legal space, Hinduism, legal pluralism, dharma, karma, adharma, ahimsa, varna, caste, dharmachakra.

Книжкова полиця

Правові системи сучасності : навчальний посібник для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2012. — 492 с.

ISBN 978-966-8602-94-8

Навчальний посібник підготовлено колективом авторів — учених у галузі теорії держави і права. Розкриваються теоретичні засади правових систем сучасності та здійснюється їх порівняльний аналіз.

У посібнику розглядаються закономірності та методологія наукового пізнання правових систем, сучасні підходи до визначення їх поняття, змісту та особливостей. Особливу увагу приділено порівняльному правознавству, його теоретичним та практичним вимірам.

